

Antropologia de les olors a la Grècia ortodoxa

Margaret Kenna
Universitat de Gal·les Swansea,
Regne Unit

Mentre que hi ha hagut un considerable recull de treball antropològic sobre les diferents percepcions culturals del color, l'olfacte s'ha estudiat menys extensament, possiblement, perquè és un dels sentits més complexos d'estudiar, la qual cosa ha comportat que l'antropologia de l'olfacte hagi estat fins fa poc negligida. A través de l'estudi del paper de les olors en la cultura religiosa grega, l'autora presenta el paper determinant que aquest sentit té en la religió ortodoxa d'aquest país.

Although there has been a considerable body of anthropological work on different cultural perceptions of color, scent has been studied less, possibly because it is one of the most difficult to study, so that the anthropology of smell has until recently been neglected. Through the study of the role of odors in Greek religious culture, the author presents the determining role played by this sense in the Orthodox Church of this country.

"El sentit de l'olfacte
és el sentit liminal *per excel·lència*"
(Howes 1987: 401)

L'antropologia de l'olfacte

L'antropologia de l'olfacte ha estat fins fa poc una part de l'estudi dels sentits en la nostra cultura i en d'altres molt poc estudiada i poc teoritzada. Durant els darrers deu anys, els interessos públics i comercials de l'anomenada medicina "alternativa" han crescut i els articles d'aromateràpia ja estan disponibles a la majoria de les botigues dels carrers principals de les ciutats i es poden comprar barretes d'encens gairebé a tot arreu. L'olor, l'aroma i el perfum són un assumpte de gran consciència pública i d'atenció acadèmica.

Mentre s'ha dut a terme un considerable recull de treball antropològic sobre les diferents percepcions culturals del color, la manera en què es classifiquen els diferents tipus de fenòmens i l'estructura dels diferents tipus de sistema de classificació, l'olfacte s'ha estudiat menys extensament, probablement perquè és un dels sentits més complexos d'estudiar, o més aviat, perquè resulta difícil escriure'n alguna cosa (vegeu, però, Soller 1989), exceptuant altres tipus d'olors (tal i com se sap a partir de les descripcions que ofereixen els experts en vi). De fet, en les cultures occidentals de temps passats, alguns experts van proposar classificar les olors en set categories,¹ i d'altres, en sis. La indústria del perfum classifica els perfums en 4 grans divisions: fresca i floral; florida i aldehydica (és a dir, que crea la il·lusió de l'oxigen o de l'ozó); picant i exòtica (de vegades denominada "oriental", que inclou almesc, ambre, frankincense i sàndal); i llenyosa i fruitada (una secció posterior d'aquest document tracta de l'encens i el perfum).

Les olors de vegades porten records intensos, evoquen escenes i esdeveniments passats. D'acord amb la fisiologia del cervell, això és degut al fet que els receptors olfactius connecten directament amb els centres límbics del cervell, les àrees del cervell que afecten les emocions, i els fisiòlegs indiquen que aquesta associació de l'olor

*En diverses tradicions religioses com, per exemple, el cristianisme catòlic i també en l'ortodox, ha existit la tradició de crear olors en els recintes religiosos; de fet, la derivació llatina de la paraula *perfumare* feia referència als fums olorosos que es desprenen en cremar una substància. Església de Sant Joan Baptista a Olympos (Grècia).*

amb la memòria i les emocions tenia un valor de supervivència per als nostres avantpassats primats i homínids (Porteous 1990: 37). Així que, tornant a la qüestió d'aquest document, què ens recorda l'olor de l'encens? Quines emocions ens evoca?

Encens

L'encens és una substància i també una olor. Com a substància, està formada per resines i gomes que, quan es cremen, desprenen un fum que té una aroma característica. A la tradició judeocristiana i en moltes d'altres, l'encens s'associa principalment amb contextos religiosos, amb llocs sagrats, ambients i activitats, i la seva olor evoca tant aquests contextos que s'ha convertit en un "símbol" de tot el que està relacionat amb aquests llocs. I per què l'encens fa una olor religiosa? En el meu estudi sobre aquest tema, vaig centrar-me en l'experiència d'un treball de camp fet a Grècia per analitzar així el tema a partir de la perspectiva de la pràctica ritual ortodoxa grega.

L'entrada "encens" de la *New Catholic Encyclopedia* diu: "les resines aromàtiques són més adequades per a l'ús litúrgic perquè la seva olor no té reminiscències en la indústria del perfum laic" (NCE 1967: 418). Qualsevol declaració que es basi en supòsits reconeguts està obligada a establir un pensament científic i social. Es tracta simplement d'un contrast entre el perfum i l'encens que es pot utilitzar per representar el contrast entre allò profà i allò sagrat? Per què hauria de ser tan

important el fet que l'encens no hagi de fer la mateixa olor que el perfum? Podria ser perquè l'escriptor de l'entrada de l'enciclopèdia (publicada fa gairebé trenta-cinc anys) associa el perfum amb les dones (i, per tant, potser amb la sexualitat i el món del cos) i l'encens amb l'espiritualitat? De fet, hi ha proves que justifiquen que la distinció entre el perfum i l'encens és comparativament moderna, ja que data de la invenció de tècniques (per exemple, l'extracció d'alcohol) que permetien produir perfums amb una olor lleugerament floral (Stoddart 1990: 168). Potser una entrada d'enciclopèdia més propera a l'actualitat es llegiria de manera diferent? Per què es dona per descomptat que l'encens no fa una olor "laica" sinó "religiosa"?

Les respostes lògiques a la qüestió de per què l'encens fa una olor religiosa es podrien formular de la següent manera: "perquè estem acostumats a olorar-lo a les esglésies" o "perquè està definit socialment i culturalment d'aquesta manera". Després de tot: "estem socialitzats amb allò que la nostra cultura considera aromàtic o pudent" (Synnott 1993: 188). Com diu Sperber referint-se específicament a l'encens: "Algunes olors... per-

1. La classificació *Linneana* (que es podria considerar poc rellevant al segle vint) consta de set categories: aromàtica, fragant, ambrosiaca (almesca), al·liàcia (sabor d'all), hircina, fètida i nauseabunda (1756). La classificació de J. E. Amoore és: etèria, floral, almesca, camforada, acre, pútrida (Molecular Basis of Odor, 1970, Thomas: Springfield Ill.).

tanyen... a allò que els semiòlegs anomenen un codi cultural" (1975: 118). Quin és el codi cultural al qual pertany l'encens?

Materialisme mèdic

Es pot intentar explicar l'ús actual de l'encens a partir de la posició del "materialista mèdic" i considerar-la com una supervivència dels dies en què la gent pensava que les malalties eren conseqüència de l'aire, el vapor i les males olors. Una explicació d'aquest tipus veu l'ús de l'encens en el passat com una espècie de desinfectant supersticiós, un mètode de fumigació prematur i ineficaç que teòricament actuava, tal i com Corbin afirma a *The foul and the fragrant*, "contra la putrefacció dels fidels reunits" (1986: 65). Aquest tipus d'explicació "meditadament prosaica" és típica del materialisme mèdic, afirma Mary Douglas, que intenta trobar una base racional (o el que se suposa que és racional) per als rituals i pràctiques més exòtics. De la mateixa manera que Corbin, Douglas qualifica l'explicació materialista mèdica de l'ús de l'encens com una olor que combat altres olors. "La importància de l'encens (per als materialistes mèdics) es troba en la manera que té de fer tolerables les olors de la humanitat que no es renta" (Douglas 1966: 30; vegeu també Atchley 1909: 372). La discussió es remunta a l'antiguitat: l'encens s'utilitzava originalment per contrarestar l'olor d'animals sacrificats i l'olor d'ofrenes cremades.²

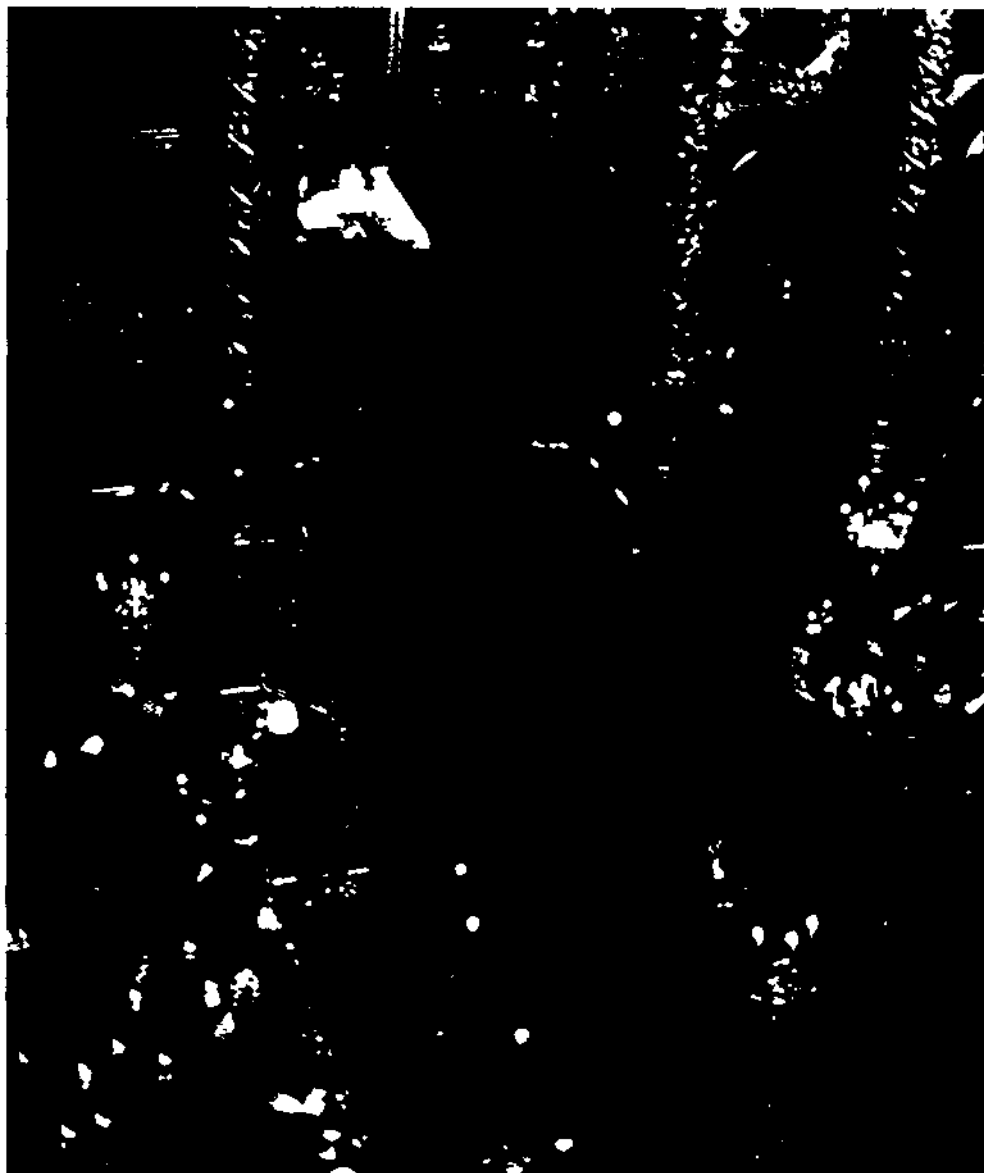
L'explicació que segurament donaria el materialisme mèdic és que avui dia no es dona crèdit a la funció de l'encens per combatre malalties, però l'ús de l'encens es manté simplement per la inèrcia de la tradició. Aquesta posició afirmaria que les referències als significats simbòlics per part dels creients i experts en rituals són intents de justificació per ofuscació i s'haurien d'ignorar pel fet que són poc probables i massa complicades. Imaginem per un moment que les congregacions de fidels abans dels temps dels desodorants, dentífrics i les peces de roba fàcils de rentar, desprenguessin una forta olor corporal. Si alguns membres de la congregació trobessin molesta l'olor que desprenien els seus companys (i aquí pot-

ser estem imposant al passat una sensibilitat del segle vint) això semblaria, de manera destacable, un assumpte de classe o rang. Estan potser oblidant els materialistes mèdics (o evitant el fet) que l'encens s'utilitzava perquè els rics poguessin anar a l'església sense que els ofengués l'olor dels pobres? Es podria confirmar la idea que l'encens dissimula la mala olor d'alguns membres de la congregació insinuant que l'encens fa que tothom faci la mateixa olor. L'ús de l'encens no només evitaria l'olor del cos de cada persona sinó que tothom aspiraria la mateixa olor, ja siguin rics o pobres, d'un estatus alt o baix. Tot i això, els materialistes mèdics encara haurien d'explicar per què l'encens va representar aquest paper fumigatori i no aquelles substàncies de disponibilitat reduïda (i molt menys cares) utilitzades per a la fumigació domèstica, com ara el gingebre i la lavanda. El cost més elevat de l'encens plantejaria la qüestió sobre què s'ha de fer amb les ofrenes, oblacions, veneracions, etc., les quals haurien de proporcionar explicacions simbòliques.

Encens i perfum

Permeteu-me tornar a la cita de la Catholic Encyclopedia i dir una cosa sobre els components del perfum. La paraula "perfum" dóna una pista que hi ha una coincidència amb l'encens: la derivació llatina de la paraula *perfumare*, significa escampar-se amb el fum, i el significat original del nom era "els fums olorosos que es desprenen en cremar una substància". Això és gairebé el mateix que la definició de l'encens, que és "l'aroma que desprèn el fum de les substàncies oloroses", la derivació del qual és un altre verb llatí, *incendere*, prendre foc. Els fabricants de perfum mesclen una varietat d'essències derivades de les flors, fulles, vapors, escorces, resines i de fonts animals per produir una complexa fragància. Això es descriu mitjançant notes superiors, mitjanes i bàsiques (tenint en compte que aquí, sinestèticament, l'olor es descriu en termes de música). Les notes superiors estan basades majoritàriament en allò que els fabricants de perfum anomenen "notes verdes" (aquí tenim la combinació de termes dels colors i de la música), que desapareixen des-

L'encens es pot definir com l'aroma que desprèn el fum quan es cremen substàncies oloroses com ara la fusta, l'escorça, les llavors, la resina i la goma, aroma que ha esdevingut un important element per crear els ambients de comunió entre els fidels en els serveis religiosos del cristianisme ortodox.

prés dels primers trenta minuts. Són aromes de flors clares o de cítrics (que s'utilitzen a la natura per atraure insectes pol·linitzadors i animals imitant les feromones sexuals dels pol·linitzadors) perquè tinguem "sexe a diferents nivells", com s'acostuma a dir. Les notes mitjanes solen estar formades per flors amb algunes espècies i materials de resina "llenyosos" que tenen olors relacionades amb asteroides associats amb atractants sexuals; duren de dues a quatre hores. Les notes bàsiques, que són les que duren més, estan formades per espècies, fustes i resines, i inclouen algunes de les que s'utilitzaven a l'encens com ara la mirra,³ de manera que aquí ens trobem amb

2. A propòsit d'això, al món antic existia també la pràctica de la "libanomància" (endevinació a través de l'encens), amb la qual s'endevinava el futur interpretant la manera en què el fum de l'encens s'enroscava i girava, cap a la dreta o l'esquerra, o es dividia en dos feixos... (Stoddart 1990: 181).

3. La gaseta de Westminster del 23 de setembre de 1899 (OED) declara: "l'encens... està format simplement per goma olibanum, siam benjamina (escorça aromàtica que conté benjuí, utilitzat a la perfumeria, pastilles fumigadores, encens, centres de bellesa i bàlsam de frare; el nom prové de l'àrab *lu-ban jawi*, encens de Java), escorça fina (amarga i aromàtica), mirra i vernís copal (fet de la resina blanca i aromàtica d'un arbre mexicà utilitzat pels asteques per a l'encens)."

una aparent contradicció amb el comentari de l'Enciclopèdia catòlica. Probablement l'assumpte en qüestió és que la "mescla" produeix una olor peculiar pertot arreu. Els principals components de les notes bàsiques són concentracions baixes d'atraients sexuals majoritàriament mamífers. Entre aquests, s'inclou l'almesc, que prové d'una glàndula del bou de l'almesc, l'ambre gris dels intestins del catxalot (que es pensava que realment era l'esperma) i la civeta de la bossa anal del gat d'algàlia. Les concentracions més grans d'aquests components tenen una olor urinària o fecal diferent. Tal i com un autor escriu "en oferir al perceptor un còctel d'olors sexuals atractius en baixes concentracions a les notes bàsiques (per exemple als perfums), estan revelant subconscientment allò que les notes superiors estridents volen amagar. Es crida l'atenció del perceptor amb les notes florals més actives i volàtils i quan una apareix en primera plana als diaris. El missatge autèntic es troba a la lletra petita" (Stoddart 1990: 163).

Olor i gènere, Olor i classe

A la societat occidental, algunes olors corporals associades amb els homes i les dones s'interpreten com a "naturals" i se'ls dona una avaluació positiva o negativa (i de vegades neutral). Les olors corporals associades amb les dones, per exemple, es poden definir culturalment com a marines, fins i tot amb olor de peix.⁴ La suor de l'home es diu que fa olor de pell. La supressió de les olors corporals "naturals" ("naturals", tal i com estan definides culturalment) a través de la neteja i de l'ús de desodorants o el realçament d'algunes olors a través de perfums, locions per després d'afaitar-se, locions corporals, etc. és un tema massa complex com per tractar-lo aquí. Alguns estudiosos posen atenció en el fet que a l'Europa occidental hi havia una juxtaposició històrica entre el desenvolupament de la teoria del germen de la malaltia, les idees de la higiene i la noció de la persona: les nostres olors personals (per exemple, les olors corporals) no haurien de molestar els altres (la qual cosa ens porta a la idea que l'encens oculta l'olor corporal).

Deixant l'associació de les olors naturals del cos humà (tal i com estan definides culturalment) amb les olors del món natural (també definides culturalment), considerem la dimensió del gènere de les olors fabricades. A la cultura occidental, alguns perfums i aromes es consideren femenins (moltes fragàncies de flors i versions sintètiques de flors com ara la rosa i el gessamí, per exemple). D'altres es consideren masculins (la majoria de fragàncies provinents dels arbres com ara el cedre) i de vegades aquests perfums són, per dir-ho d'alguna manera, versions acceptables fabricades de les olors "naturals" com ara l'almesc (segons sembla, feromones). Hem observat recentment la introducció dels perfums posats a la venda com a adequats tant per als homes com per a les dones (aquests perfums unisex estan dirigits, cal acceptar-ho, a la franja més jove de consumidors). També sabem que la popularitat dels perfums i les associacions al gènere varien a tot Europa i a l'orient mitjà i, en efecte, a tot el món. De la mateixa manera, les facultats mentals, les habilitats i els gustos s'atribueixen als dos gèneres com a inherents i "adquirits": en algunes cultures es diu que els homes són més lògics i les dones més emocionals, o que tenen diferents tipus de capacitats de raonament. Es diu que els homes són "més directes" i les dones "laterals". A Grècia es diu que els homes gaudeixen "naturalment" de menjar salats i del vi sec mentre que se suposa que a les dones els agraden els menjars i els vins dolços (Cowan 1990: 66-67). Tot i així, atesa la importància de la imatge a la societat occidental i la prevalença del sentit de la vista com el més dominant, fins i tot el perfum es posa a la venda inicialment amb allò que veu la gent: el color de l'embalatge i la imatge utilitzada a la publicitat. L'olor real del perfum sembla que és secundària.

A més de l'associació i l'atribució de les olors naturals i fabricades als determinats gèneres, hi ha l'atribució de les bones i les males olors als membres de les diferents professions, classes i grups ètnics (Classen 1992). Els que són superiors en aquests esquemes atribueixen les males olors, per exemple, als negres, als jueus o a les classes treballadores, i de vegades les relacions

Els significats simbòlics dels productes que formen l'encens (gomes, resines) ha estat molt alt, fins al punt que certs elements, per exemple l'or, esdevenen un símbol idoni per a la incorruptibilitat i la immortalitat, tot representant la presència de Déu.

entre els grups i categories es classifiquen mitjançant l'olor. Es diu que els vietcongs van ser capaços d'olorar els soldats dels Estats Units a distància, sembla que per la "seva olor de formatge, producte d'alt consum dels derivats de la llet" (Porteus 1990: 27); els zulus comparen l'olor de la suor dels europeus amb la de les cabres mascles (Loudon 1977: 162).

Un exemple especialment adequat de l'associació d'olors definides en termes morals amb grups ocupacionals especials és el dels dassanetch, pastoralistes del sud-oest d'Etiòpia que descriuen la seva relació amb els pescadors del llac Turkana des del punt de vista de les seves respectives olors (Almagor 1987). Per als pastoralistes, tot allò associat al bestiar fa bona olor; els homes s'untan el cos amb fems i les dones s'untan la part superior del cos i el cap amb mantega líquida per assegurar la fertilitat, i es diu que aquesta olor atrau els homes, que és un "perfum" (Almagor 1987: 109). Es diu que d'altres pastoralistes i pagesos

fan una olor diferent encara que suportable, però l'olor d'aquells que pesquen per viure es diu que és dolenta fins al punt de ser repugnant. Quan passen per un poble pesquer, els dassanetch es tapen el nas no només perquè consideren que l'olor és fastigosa sinó perquè creuen que la mala olor del peix és contagiosa i pot afectar la fertilitat del bestiar. Tot i així, els dassanetch parlen i mengen amb els pescadors, hi intercanvien relacions de col·laboració, i els homes dassanetch es casen amb filles de pescadors (Almagor no ens diu què pensen els pescadors dels pastoralistes).

Es produeix una associació semblant en allò que podem anomenar folklore cristià, en el qual les bones olors s'associen a la santedat i les males

4. A l'òpera *Don Giovanni*, el protagonista somriu a Donna Elvira abans de veure-la, dient: "mi pare sentire odor di femmina" ('puc sentir l'olor d'una dona'), a la qual cosa Leporello comenta "cospetto che odorato perfetto!" ('quin perfecte sentit de l'olfacte').

olors al pecat (d'alguna manera això es podria considerar una tautologia; per a quin tipus de santedat faria una olor desagradable?). Als sants, durant tota la vida i després de la mort, se'ls coneixia per la seva "olor de santedat" (Classen 1990), tot i que els materialistes mèdics poden explicar-ho des del punt de vista de les olors produïdes per les persones que fan dejuni o que segueixen una dieta lleugera i principalment vegetariana, o per aquells que són diabètics. A la inversa, els pecadors i els dimonis se'ls reconeix per la pudor fastigosa dels seus pecats, i l'encens s'utilitzava per exorcitzar els dimonis, allunyant-ne l'olor mitjançant l'olor de la santedat (l'all, tal i com saben els aficionats a les pel·lícules de terror, és "apotropaic").

L'encens una altra vegada

L'*Encyclopedia of Religion* defineix l'encens com l'aroma que desprèn el fum quan es cremen substàncies oloroses com ara la fusta, l'escorça, les llavors, la resina i la goma (vol 7:161). L'*Oxford English Dictionary* ofereix la derivació de la paraula, del llatí *incendere* (prendre foc), així que l'encens és literalment una cosa "presa pel foc" i, a la pràctica, la "cosa" es limita a una "goma aromàtica o producte vegetal, o una mescla de gomes i espècies aromàtiques, utilitzats per produir una olor dolça quan es cremen" (tingueu en compte especialment l'adjectiu "dolç"). La paraula també fa referència al "fum o perfum de l'encens, especialment quan es crema com una oblació o en una cerimònia religiosa". En altres paraules, com ja s'ha afirmat, l'encens és tant una substància o una mescla de substàncies com allò que produeixen aquestes substàncies quan es cremen: és a dir, fum i olor. De fet, hi ha una gamma bastant limitada de components utilitzats en l'encens, molts menys que l'àmplia gamma de components utilitzats en el perfum.

Un dels principals components és l'encens frankincense, també conegut com a *olibanum* (en llatí, *libanus*, en grec *livanos*, també *thimiamas*⁵) que és un encens d'alta qualitat (la part "frank" de la paraula significa "de qualitat superior"). El frankincense és la resina de goma

aromàtica dels arbres naturals del nord d'Àfrica i del sud d'Aràbia, coneguts com a boswèl·lia. Quan l'escorça d'aquests arbres es trenca naturalment o es talla a propòsit, desprèn gotes de resina, de vegades anomenades "llàgrimes". Algunes gotes es classifiquen com a masculines perquè la seva forma és semblant als testicles, i d'altres com a femenines per la seva forma semblant als pits (vegeu Stoddart 1990). Aquestes gotes de resina frankincense no tenen color o són de color groc clar.⁶ Té una funció antibacteriana de protecció de l'arbre contra les infeccions en el lloc del tall. L'ambre és, naturalment, una resina fossilitzada i també es pot cremar per fer olor. Un altre component de l'encens, la mirra, prové d'un arbre relacionat amb la boswèl·lia (la *commiphora myrrha*, que creix al nord-est d'Àfrica, Líbia, Iran i per tot el mar Roig). La resina de l'arbre de mirra és marronosa-vermellosa i forma grumolls.

Qualsevol antropòleg familiaritzat amb l'obra de Victor Turner recordarà la seva anàlisi dels tres arbres utilitzats als rituals dels passatges del Ndembu, tres arbres que produïen, respectivament, resines clares, blanques i vermelles (Turner 1962). La gent local els comparava amb llàgrimes, llet materna o semen, i sang. Extrapolant conceptes generals d'aquestes exsudacions humanes, Turner indica que les resines representen les relacions i emocions estructurals importants. La resina clara que es compara amb les llàgrimes representa la desgràcia i el penediment, i la relació entre la vida i els avantpassats. Les resines blanques i tèrboles de l'"arbre de llet" representen la relació mare-fill i el principi organitzatiu de l'ascendència matrilineal, i també la relació sexual entre l'home i la dona i la relació de parentiu entre el pare i els fills. Les resines vermelles representen la sang d'un animal ferit per un caçador, la sang de la circumcisió, de la menstruació, d'un part: és un color associat al perill, a la fertilitat, a la vida i a la mort.

Cinquanta anys abans que Turner, l'estudiós bíblic i anterior antropòleg William Robertson Smith va pensar que l'encens podia deure "el seu avantatge original a la creença que era la sang d'un arbre viu i diví" (Atchley 1909: 67 en referència a Robertson Smith 1894: 427). Hi ha al-

El món simbòlic de l'ortodòxia grega és present en qualsevol de les seves manifestacions; de fet, el que propicia és una connexió més gran entre els fidels i Déu.

gunes proves que aquesta sang no es corresponia amb la sang viva de l'arbre (per dir-ho d'alguna manera) sinó amb la sang menstrual de les dones (boles de resina comparades amb coàguls de sang menstrual).

La fusta del cedre, el frankincense i la mirra (Davis 1991: 79, 135, 232) s'utilitzen tant en la medicina convencional com en l'anomenada medicina alternativa, i molts dels components de l'encens tenen, de fet, propietats antisèptiques. Els aromaterapeutes citen l'obra dels fisiòlegs i psicòlegs que posa de manifest que l'encens afecta determinades activitats fisiològiques i influeixia les facultats mentals. Per exemple, es diu que una de les propietats del frankincense és la de "desaccelerar i fer més intensa la respiració", per això l'utilitzen els aromaterapeutes per tractar l'asma, els refredats i la bronquitis crònica (Davis 1991: 135)⁷ i per donar una sensació de tranquil·litat. En aquest cas, podem veure per què el

5. Tingueu en compte que la paraula grega *dendrolivano*, que significa "romaní", literalment vol dir "arbre de l'encens". Segons les llegendes, s'associa a la Verge Maria, que va llençar la seva capa blava a sobre d'un arbust de romaní i es diu que va canviar els colors de les flors de blanques a blaves.

6. L'antic mite grec de l'origen del frankincense (De-tienne 1985:37-38) fa referència a la revenja del rei Orchamos, rei del país de les espècies, la filla del qual, Leucothoë, va ser estimada pel Sol. Orchamos va enterrar la seva filla viva en una trinxera coberta amb sorra; com que el Sol no la va poder reanimar, la va cobrir amb nèctar i ella es va convertir en un arbust de frankincense. Un cop incorruptible, es retroba amb el Sol cada vegada que es crema l'encens, a través del seu aroma i del fum.

7. L'aromateràpia s'està utilitzant en el món dels negocis per canviar el comportament dels treballadors, amb fragàncies que es desprenen a través del sistema de ventilació. Els cítrics estimulen, les olors florals afavoreixen la concentració, les olors llenyoses alleugereixen el cansament. S'ha descobert que el llimoner o el cedre fan augmentar un 10% les pulsacions al teclat dels mecanògrafs (Synnott 1993: 203).

frankincense s'utilitza en contextos religiosos com a ajuda per a l'oració i la meditació.⁸ Per tant, en aquest punt vull indicar que l'ús de l'encens en els rituals religiosos prové, en una part, de la importància simbòlica de l'origen dels seus components. En els components del perfum sembla que hi ha una clara connexió entre la sexualitat humana i animal, i amb la física del cos humà. Les flors poden fer bona olor, però també es marceixen, es descomponen, s'assequen i es podreixen. Tot i així, mentre els components animals i vegetals del perfum ens recorden la física i la mortalitat, les gomes formades per arbres, escorces i resines ens recorden la longevitat i ens suggereixen immortalitat i incorruptibilitat (segurament per aquest motiu l'NCE insisteix que les "resines aromàtiques" són "més satisfactòries" per a l'ús litúrgic). Conceptualment, per tant, allò que Corbin anomena "la confusió entre la farmàcia i la perfumeria" (1986:70) i la coincidència d'aquestes amb l'encens com a indicador d'un context eclesiàstic, no és tant una confusió com una coincidència d'àmbits.

Una dimensió històrica

En un primer intent per respondre la qüestió "per què l'encens fa una olor religiosa?" ha sorgit una dimensió històrica i s'han suggerit assumptes de classe i, naturalment, de simbolisme. Permeteu-me continuar la línia històrica, com a mínim pel que fa a la tradició judeocristiana. L'encens era part del culte dels temples jueus, i el llibre de l'Èxode dóna les instruccions no només per a la construcció de l'altar al temple en el qual s'havia de cremar l'encens, sinó també sobre les proporcions exactes dels components per a la "mescla" especial de l'encens. L'encens del temple no s'havia d'utilitzar per a un altre propòsit o per a un ús privat (Èxode 30: vv 23-34).

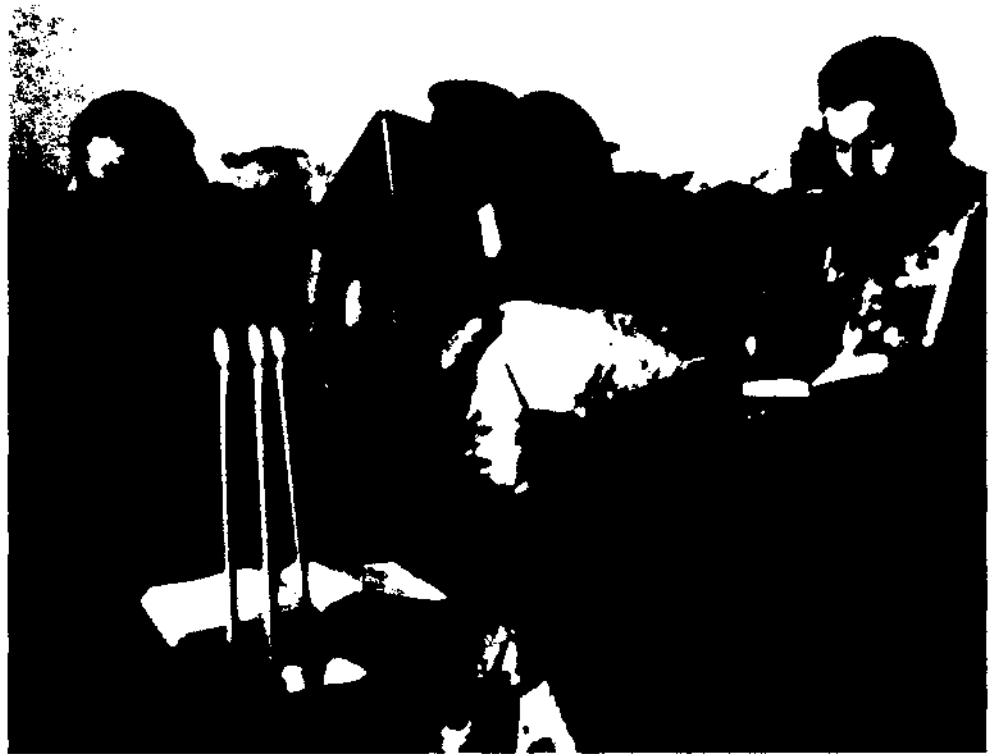
"Agafa espècies dolces, stacte (el tipus de mirra més refinat) i onycha (l'opercle, part fibrosa que tanca la closca) d'un mol·lusc malva (*strombus*) que fa la mateixa olor que un castor (que prové de la regió de sota del ventre d'un castor), i galbanum (resina de goma d'un arbre persa); aquestes espècies dolces amb frankincense pur: de ca-

dascuna n'hi haurà un pes semblant". Moisès i els fills d'Israel tenien prohibit fer-ne res "tenint en compte la seva composició" per a l'ús privat, ja que el càstig podria ser "separar-los del seu poble" (segons sembla amb el desterrament o l'ostracisme). Tots els elements del santuari i els sacerdots havien de ser unguits amb "un oli d'unció sagrat" fet de mirra i de càssia (similar a l'escorça de la canyella) en parts iguals, amb la meitat de canyella i la meitat de càlam dolç (probablement un "lemon grass" amb aroma dolç) barrejat amb oli d'oliva. Aquest oli no s'havia d'utilitzar per a un altre propòsit (v23-33). Stoddart, fent referència a Abrahams 1980, afirma que l'onycha (l'articulació de la closca del mol·lusc) no s'hauria utilitzat a l'encens del temple, perquè provenia d'una criatura marina que es definia, almenys amb propòsits alimentaris, com a una "abominació". L'explicació d'Abraham és que la paraula hebrea "shechleth" es va traduir erròniament per "onycha" en comptes de per "làdan". El làdan és una secreció resinosa d'un nombre d'espècies d'heliantem (Stoddart 1990: 190-1) que "es va incloure a les receptes d'encens molt abans dels temps de Moisès...". En aquest cas, l'encens per al culte als temples provenia de les resines, les escorces dels arbres, l'herba i les flors.

Els primers cristians van rebutjar l'ús de l'encens perquè formava part del ritual pagà i del culte imperial romà. Quan l'emperador romà Constantí es va convertir al cristianisme (segle iv després de Crist) i va traslladar la capital de l'imperi romà a Constantinoble, molts dels elements del culte imperial es van transferir a allò que va esdevenir finalment l'ortodòxia cristiana. Amb la Reforma, l'encens es va associar amb tots els aspectes del papisme (indulgències, etc.) dels quals el protestantisme es volia alliberar.⁹

A la Gran Bretanya avui dia l'encens és un indicador de les esglésies associat amb un alt nivell de ritual i d'adhesió a la tradició, com ara les esglésies ortodoxes, catòliques i anglicanes, i s'utilitza tant en els oficis com en les oracions privades. Podria semblar que l'ús de l'encens, entre d'altres coses, separa les diferents actituds envers els rituals entre les agrupacions cristianes més "conservadores" i els anomenats membres de la

Segons el ritu de l'església ortodoxa grega, molts nens són batejats per mitjà de la immersió en aigua beneïda, un signe més del ventall simbòlic que la caracteritza.

Low Church. Els que utilitzen l'encens es remetent a la tradició per validar la seva posició; els que no l'utilitzen, validen la seva posició remetent-se als principis de l'església. Tot i així, hi ha canvis inesperats en aquestes associacions: algunes esglésies fonamentalistes es remetent a l'autoritat bíblica (normalment a l'Antic Testament) per confirmar el que, segons el punt de vista de molta gent, seria el ritual de la *High Church*.

Significats simbòlics

En aquesta secció vull revisar breument el que podríem anomenar interpretacions "èmiques", intents des de diverses tradicions religioses d'explicar per què s'utilitza l'encens, les explicacions dels seus significats simbòlics. El fum de l'encens se'n va cap amunt i això s'interpreta com l'ascensió dels humans de la Terra que es troben "una mica més a sota que els àngels" a la jerarquia de la gran cadena de l'existència cap a Déu a dalt del cel. Simbolitza la comunicació entre els humans i Déu, especialment mitjançant "la pràctica de la pregària de la intercessió" (Hunt 1995: 194). A les imatges d'Europa occidental, el fum de l'en-

cens també simbolitza la respiració, la vida i, per tant, l'ànima. També indica l'oblació (ofrena), el culte, la veneració i la purificació, i fa referència als sacrificis cremats al temple (que havien de ser d'animals sense imperfeccions, i/o el primogènit) i a l'acompliment de les profecies de l'Antic Testament a la crucifixió (Crist com l'Anyell de Déu).

8. "La memòria olfactiva dura més que la memòria visual" (Porteous 1990: 37).

9. El 1830, hi havia un moviment dins de l'església oficial (l'església d'Anglaterra) en defensa de l'anomenada *High Church* (sector de l'església anglicana més proper a la litúrgia i jerarquia catòliques) o tradició "catòlica" de l'església d'Anglaterra (el Moviment d'Oxford, als membres del quals se'ls coneixia com a *tractaristes*). L'encens va arribar a l'anomenat Alt Anglicanisme amb els acompanyaments que els anglicans de l'anomenada *Low Church* (sector de l'església anglicana que dóna més importància a l'Evangelí que a la litúrgia) denominen menyspreablement "olors i campanes". Un dels arguments en contra de l'encens era que, com que Déu era incorpori i no tenia forat del nas, l'encens no era adequat com a oblació. El pròleg del llibre d'Atchley es refereix a aquest debat i a un llibre anomenat *The case against incense*, 1989 (ed. J. S. Franey).

Els productes que formen l'encens (gomes, resines) no creixen florits ni podrits i, per tant, l'encens, com l'or, és un símbol idoni per a la incorruptibilitat i la immortalitat i per representar la presència de Déu.¹⁰ Les escorces i resines utilitzades a l'encens també es poden referir a la fusta de la creu on es va crucificar Déu i, per tant, al sacrifici pel qual, segons la creença cristiana, es va redimir la humanitat. La forma i els colors d'algunes de les resines extretes es poden comparar a la sang o a les llàgrimes. Hi ha hagut intents de relacionar els principals components de l'encens amb els quatre elements (stacte, aigua; onycha, terra; galbanum, aire; frankincense, foc; vegeu Stoddart 1990: 195).

A les substàncies que formen l'encens, les resines i les gomes, se'ls ha de fer alguna cosa (se les posa a sobre de blocs de carbó vegetal) perquè deixin anar la seva olor. El pa i el vi utilitzats com a materials a través dels quals es creu que es manifesta el cos i la sang de Crist estan formats per substàncies que s'han transformat per l'acció del llevat i, naturalment, de l'ésser humà. La farina i l'aigua barrejades amb el llevat formen una massa i es couen per esdevenir pa així com el suc del raïm es fermenta per esdevenir vi. El llevat que transforma la farina i el suc del raïm, i el foc que allibera el "sabor" de l'encens es comparen amb les accions de l'Esperit Sant que produeix, d'una manera similar, una transformació de la humanitat caiguda. L'encens requereix una espurna per alliberar el fum, una transformació simbòlica semblant.

L'encens a l'ortodòxia cristiana

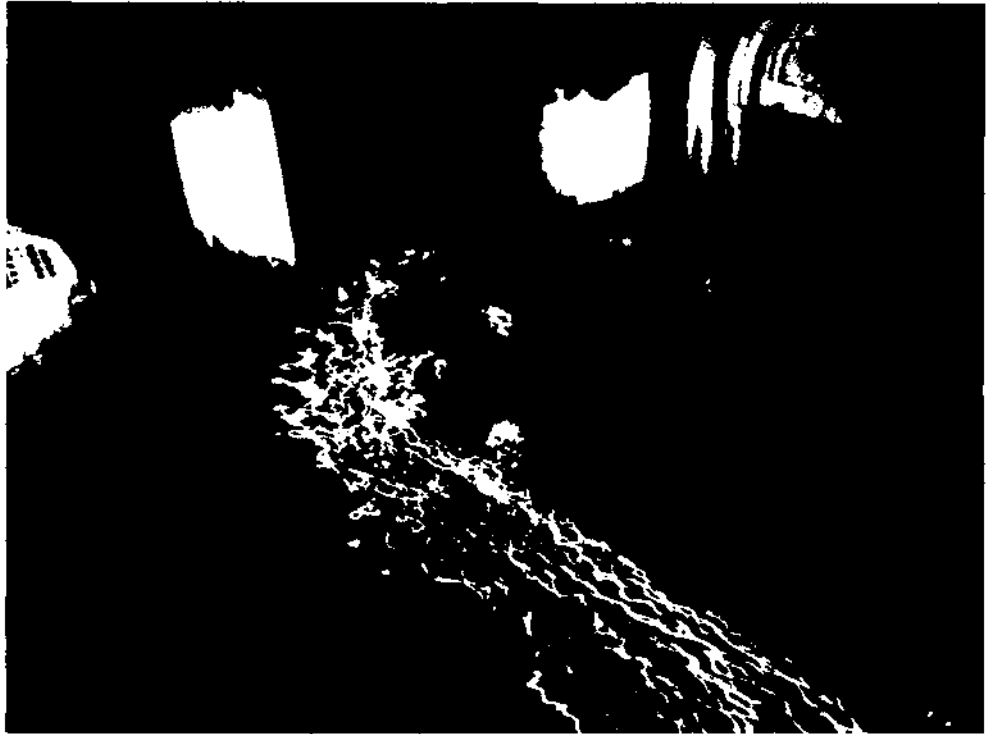
Tal i com ho tinc entès, des de la perspectiva d'un creient de l'ortodòxia grega, els serveis de l'ortodòxia cristiana donen a l'ésser humà una visió de com és el cel. Al llibre de les Revelacions hi ha un altar d'or davant del tron de Déu en el qual l'encens, associat amb les pregàries dels sants, és cremat per un àngel (Revelacions 8: v3). Una altra manera d'explicar-ho seria dient com seria la terra si no hagués tingut lloc la caiguda o com podria ser si tothom visqués "una vida en Crist" i es "divinitzessin" els sentits. L'arquitectura de les es-

glésies i capelles ortodoxes recorda un món divinitzat. L'edifici en si mateix és un microcosmos de l'univers, amb la cúpula i la volta representant el cel sobre la terra. Les pintures i les icones de la paret representen els esdeveniments i els personatges que mostren la concepció de Déu per al món i la seva realització en temps històrics en la persona de Crist i dels sants. Dins de l'església com a món transformat, s'ofereixen tots els sentits com a contribució. Els ulls veuen les icones¹¹ i la llum d'una espelma (vegeu Galavanis 1978). Les orelles senten les cançons del sacerdot i el cant dels himnes i dels cants litúrgics (sense l'acompanyament de cap instrument musical), el cant de les pregàries i el so de les campanes que adornen les cadenes de l'encenser. El nas olora l'encens, i el sacerdot i els diaques encensen els membres de la congregació.¹² Alguns individus agiten el fum cap a ells mateixos amb moviments en forma de ventall. Alguns fidels experimenten el gust a través de la comunió, però la majoria dels membres de la congregació mengen pròsfora (el pa beneït, però no consagrat, que poden menjar tots aquells que no han fet dejuni per preparar-se per a la comunió) després del servei. Els llavis estampen petons a la superfície de les icones, els dits agafen la cera de les espelmes i fan el senyal de la creu del front fins al pit i d'una espatlla a l'altra. Per tant, podria demostrar que un servei de l'església ortodoxa és una experiència sinestètica: cada sentit transmet el mateix missatge.

Em van dir molts kalymnians que l'experiència sensorial era primordial en l'ortodòxia grega: el so del cant de la litúrgia, l'omnipresència de les icones i les pintures, i l'olor aclaparant de l'encens... Els kalymnians van insistir que la diferència de l'ortodòxia es trobava en aquestes experiències sensorials superiors comparades amb la "fredor" del cristianisme occidental (Sutton 1998: 73). En aquest punt, la visió ortodoxa del món estaria d'acord amb Marx que els sentits s'alienen a la vida moderna encara que continuaria dient que és només al servei de l'església ortodoxa que es reconstitueixen. En aquest cas, l'argument seria que un servei de l'església ortodoxa grega pretén proporcionar una experiència sinestètica. El

L'experiència sensorial en el món religiós grec és un dels trets que més bé el diferencien d'altres: per a molts fidels ortodoxos, el cristianisme occidental té un component molt alt de "fredor".

Fotografia: processó de Setmana Santa a Grècia.

poema de Kavafis resumeix els aspectes sinestètics i multisensorials de l'ortodòxia:

Estimo l'església: el seu labara¹³
els seus recipients i canelobres de plata
les llums, les icones, el púlpit.

Quan entro allà, a una església dels grecs, amb
la seva aroma d'encens
el seu cant i harmonia litúrgics,
la presència majestuosa dels sacerdots, que enlluernen amb les seves vestimentes adornades,
el ritme solemne dels seus gestos – la tornada dels meus pensaments a les grans glòries de la nostra raça,
a l'esplendor de la nostra herència bizantina¹⁴

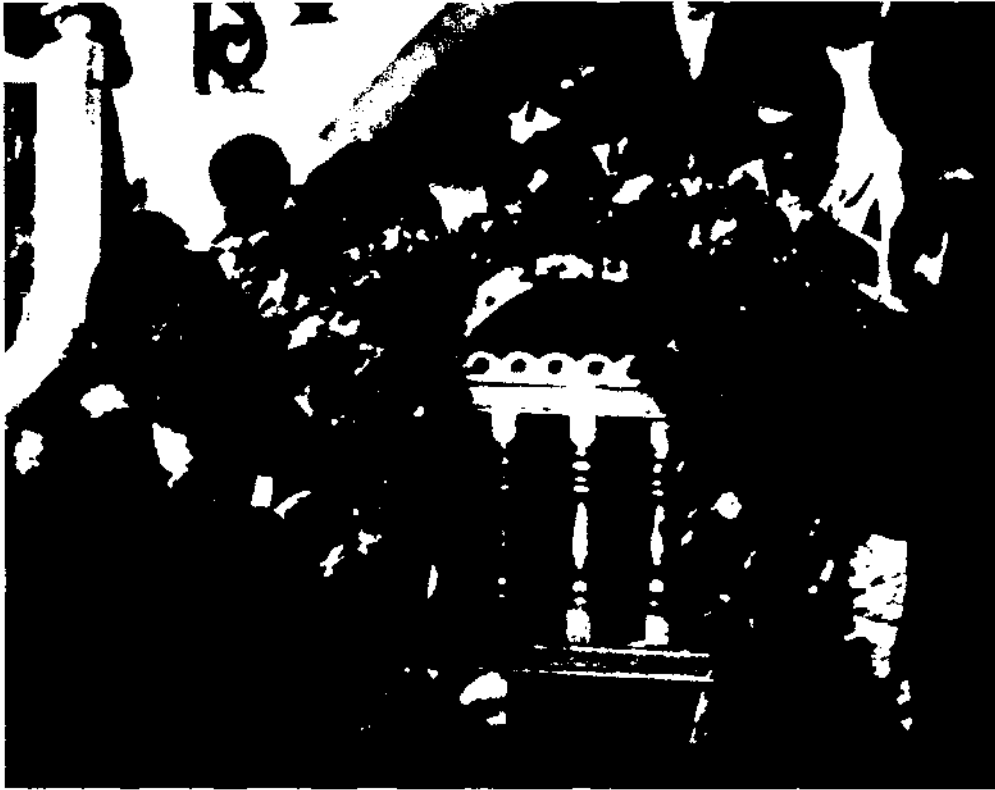
10. "L'encens va desafiar el temps per la seva resistència a la decadència" (Corbin 1986:203).

11. "Olorant el lliri", era un eufemisme que vaig descobrir a Anafi (una de les illes Cíclades on vaig dur a terme el treball de camp) per dir que una dona s'havia quedat embarassada. L'explicació que em van donar és que la Panayia (la Mare de Déu) havia concebut inhalant l'olor del lliri que va portar l'àngel Gabriel. Això es veuria reforçat per les icones dels Evangelis, és a dir, les icones que mostren l'Anunciació: l'àngel amb el lliri a les mans. Hi ha aquí un paral·lelisme amb la població medieval europea que la Mare de Déu havia concebut a través de l'oïda: imatges de l'Anunciació mostraven les paraules de l'àngel escrites en una espècie de tira o cinta que sortia des de la boca de l'àngel cap a l'orella de la Verge. Un estil de cabells normal en la dona d'aquells temps, amb els cabells fent una corba cap a sota de les orelles, fa referència a aquesta creença. Es considerava indecorós deixar els cabells de manera que es veiés el forat de l'orella.

12. Els encensers orientals són generalment més petits que els occidentals, les cadenes són més curtes i es poden agafar només amb una mà i balancejar-les amb un llançament llarg (Atchley 1990: 321, 322).

13. *Eksapterig* = literalment "sis coses amb ales", aquí "icones de querubins".

14. C. P. Cavafy 1984 *Collected poems*. (traducció d'Edmund Keeley & Philip Sherrard) The Hogarth Press: London; grec original a *Poimata A* 1963: 48 (escrit el 1892, reescrit posteriorment el 1901 i el 1906; publicat per primer cop aproximadament el 1906).

El valor simbòlic de les plantes i altres elements naturals han afavorit tradicionalment la comunió amb tot allò que representa la religió. Fotografia: plantes i flors decoren els epitaphios que representen el sepulcre de Crist en els oficis del Divendres Sant a Grècia.

Si l'interior d'una església ortodoxa representa el cel o un món perfecte, l'encens és l'olor que fa aquest món (és a dir, expressa amb l'olor la seva eternitat i incorruptibilitat).¹⁵ En olorar-lo, indica el que podria ser el sentit humà de l'olor (o hauria de ser), 100% conscient. L'encens ho envolta i acapara tot al seu voltant, desindividualitza simbòlicament els membres de la congregació i els fa "membres l'un de l'altre", transformant-los en una congregació de fidels (com ho fan altres aspectes de l'acció litúrgica). Hi ha la creença que aquesta congregació està formada pels sants representats a les icones de la pantalla d'icones i per un conjunt invisible d'àngels, sants i ànimes dels beneïts.¹⁶

Ús de l'encens a Grècia

A més d'utilitzar-lo als serveis de l'església ortodoxa, l'encens també s'usa a l'aire lliure quan es porten les icones fora de l'església durant una processó, una extensió de l'ús a l'església. L'encens també s'utilitza a casa en el culte de les icones de la llar, normalment quan s'encén la petita

llàntia d'oli de l'estant un dissabte al vespre. I l'encens s'utilitza en una casa on ha mort algú quan es fa la vetlla. Les làpides de les tombes contenen normalment un cremador d'encens, carbó vegetal i paquets petits d'encens que utilitzen aquells que fan dol quan visiten la tomba. El fum de l'encens puja cap amunt i els que fan dol llenquen aigua sobre la tomba (el vi de vegades es llença sobre els ossos exhumats) i xiuxiuegen a la persona morta.

Olfacció i transició

David Howes ha demostrat ("Olfaction and transition", 1987) que l'olor és especialment adequada per assenyalar la transició d'un estat a un altre. Howes s'inspira en l'obra de Rodney Needham, que considerava vint anys abans a "Percussion and Transition" (1967) que hi ha una connexió entre l'ús d'instruments de percussió com ara les campanes, el gong, els focs artificials i la transició. Normalment és un canvi d'estatus d'una persona (per exemple, d'estar solter a estar casat), però podria ser també un canvi de tots els

membres d'una societat (com, per exemple, quan canvien d'un any a l'altre). Howes dóna els seus arguments de forma paral·lela quant a l'olor. Primer de tot, és lògic utilitzar l'olor per assenyalar la transició perquè les olors (com els sons) no tenen límits clars, podem olorar alguna cosa a distància de l'origen de l'olor mateixa (l'olor d'alguna cosa que s'està cuinant; l'olor del mar; l'olor d'una persona amb roba de llit). Les olors creuen els límits del lloc i del temps. A més, les olors són part del que transmeten (l'olor del menjar prové del menjar real) però també transmeten la **idea** d'on provenen, la idea de menjar, d'un àpat, del comensalisme. Són a l'espai lògic entre "els estímuls i el senyal, la substància i la idea" (Gell 1977: 26). Precisament pel fet que les olors no tenen cos, són bones per expressar una veritat ideal o absoluta que es troba a la vora de la realització (el fum de l'encens pujant cap a munt es refereix a l'ordre ideal). Com diu Howes, "l'olfacte és el sentit liminal *per excel·lència*". L'olor pot ser una metonímia, una part que representa la totalitat: l'olor de la col que evoca tot el *sensorium* de l'escola. Però en d'altres casos l'olor actua com una metàfora (l'olor de Chanel núm. 5 o de Joy, que s'anunciava com el perfum més car del món) i representa la vida dels rics i famosos, la suposada bona vida (Gell 1977).

Ja he apuntat subtilment que l'encens s'utilitza en funció dels orígens d'on prové (elements no sexuals d'arbres que viuen molts anys) i segons els efectes fisiològics que té (desaccelerant la respiració). També he defensat l'argument que quan s'utilitza l'encens en una església ortodoxa o capella, s'està utilitzant dins d'un context total, al qual anomenaré, en argot, el context d'allò sagrat, de la vida al cel. Dins d'aquest context, l'encens és "a casa", no hi ha res no sagrat. Així que afirmaria, en contra del que diu Howes, que l'encens aquí no marca una transició d'allò sagrat a allò profà perquè tots estem dins del món sagrat.¹⁷ Fora de l'església, però, tornem a estar en un món caigut, en el qual es fa una distinció entre allò sagrat i allò profà, i és en aquest món diari i profà en el qual crec que, d'acord amb Howes, l'encens marca una transició. Per exemple, s'uti-

litza quan es fa funcionar la icona de l'estant amb la llum d'una llàntia d'oli per assenyalar les hores que condueixen fins al servei de diumenge al matí o a un dia del sant.

Conclusió

El meu argument és que l'encens, o qualsevol altre fum aromàtic, és tant un mitjà d'interconnexió amb el món transcendental **com** un símbol d'aquest, símbol de la unitat que es troba en allò que els occidentals separarien entre móns naturals i sobrenaturals.

15. Tot i així, s'utilitzen diverses mescles d'encens en diferents ocasions i, per tant, això assenyalaria tant la reaparició cíclica de les festes i els dies sagrats de l'església com els esdeveniments cronològics com ara els funerals, els casaments i els batejos.

16. "Nosaltres som per a Déu un sabor dolç de Crist" (II Corintis v 15).

17. Tot i així, pot donar-se el cas que l'ús de l'encens marqui alguns moments del servei com a especials. En aquestes ocasions, l'encens s'utilitza per "aguditzar la nostra atenció" i indicar que ens posarem en contacte, en aquest moment en concret, amb alguna cosa que sempre és allà, com ara al moment de la consagració (quan s'utilitza la campana i l'encenser?)

Bibliografia

ALMAGOR, Uri (1987) 'The cycle and stagnation of smells: pastoralists-fishermen relationships in an East African society', *Res: Anthropology & Aesthetics* 13: 107-22.

CUTHBERT, E. G.; ATCHLEY, F. (1909) *A history of the use of incense in divine worship*. (Alcuin Club Collections XIII), Longmans, Green & Co: London.

BOURDIEU, Pierre (1976) 'Le sens pratique', *Actes de la recherche en Sciences Sociales*, n. 1. Février: 43-86.

CAMPBELL, JOHN; SHERRARD, Philip (1965) 'The Greeks and the West'. A: Iyer, Raghavan (ed.) *The Glass Curtain between Asia and Europe*. Oxford University Press: London.

CORBIN, Alain (1986) *The foul and the fragrant: odor and the French social imagination (Le miasme et la jonquille 1982)*. Berg: Leamington Spa, Hamburg, New York.

CLASSEN, Constance (1992) 'The odor of the other: olfactory symbolism and cultural categories'. *Ethos* 20 (2): 133-66.

CLASSEN, Constance (1990) 'Heaven's scent: the odour of sanctity in Christian tradition',

Journal of Religion and Culture (Concordia University) 4 (2): 87-92.

CLASSEN, Constance (1993) *Worlds of sense: exploring the senses in history and across cultures*. Routledge: London & New York.

CLASSEN, Constance; Howes, David; Synnot, Anthony (1994) *Aroma: the cultural history of smell*. Routledge: London & New York.

DAVIS, Patricia (1991) (rev.ed.) *Aromatherapy: an A-Z*, C W Daniel Co Ltd: Saffron Walden.

DETIENNE, Marcel (1994) (2nd edition) *The gardens of Adonis: spices in Greek mythology (Les jardins d'Adonis 1972)*. Princeton University Press: Princeton, New Jersey.

DOUGLAS, Mary (1966) *Purity and Danger: an analysis of the concepts of pollution and taboo*. Routledge: London.

DUBISCH, Jill (1990) 'Pilgrimage and Popular religion at a Greek Holy Shrine'. A: Ellen Badone (ed.) *Religious Orthodoxy and Popular Faith in European Society*. Princeton University Press: Princeton.

FEHRENBACH, E. (1903) 'Encens'. A: CABROL, F.; LECLEERCQ (ed.) *Dictionnaire d'Archeologie Chretienne et de Liturgie* 5: (columns) 2-21.

FRANEY, J. S. (ed.) (1899) *The case against incense: the speeches of Mr Dibdin, Mr Errington, and Professor Collins at the hearing at Lambeth*. May (1899). Spottiswoode & Co.: London.

GALAVARIS, George (1978) 'Some aspects of symbolic use of lights in the Eastern Church: candles, lamps and ostrich eggs'. *Byzantine and Modern Greek Studies* 4:69-78.

GELL, Alfred (1974) 'Understanding the occult'. *Radical Philosophy* 9: 17-26.

GELL, Alfred (1977) 'Magic, perfume, dream...'. A: LEWIS, I. M. (ed.) *Symbols and Sentiments: cross-cultural studies in symbolism*. Academic Press: London, pp25-38.

GREGER, Sonia (1985) *Village on the Plateau*. Brewin Books: Studley

HIRSCHON, Renee (1989) *Heirs of the Greek catastrophe: the Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*. Clarendon Press: Oxford.

HOWES, David (1987) 'Olfaction and transition: an essay on the ritual uses of smell'. *Canadian Revue of Sociology & Anthropology* 24,3: 398-416 (reeditat a Howes (ed.) 1991c).

HOWES, David (1991)a 'Introduction: "To summon all the senses"', p.3-21 a Howes (ed.) 1991c

HOWES, David (1991)b 'Sensorial anthropology', p.167-191 a Howes (ed.) 1991c

HOWES, David (ed) (1991)c *The varieties of sensory experience: a sourcebook in the anthropology of senses*. University of Toronto Press: Toronto, Buffalo, London.

HOWES, David; CLASSEN, Constance (1991) 'Conclusion: sounding sensory profiles', p.257-288 a Howes (ed.) 1991c

HUNT, Lucy-Anne (1995) 'The fine incense of virginity: a late twelfth century wallpainting of the Annunciation at the Monastery of the Syrians, Egypt', *Byzantine and Modern Greek Studies* 19: 182-232.

IOSSIFIDES, Maria (1991) 'Sisters in Christ: Metaphors of Kinship among Greek nuns'. A: LOIZOS, Peter; PAPATAMARCHIS, Evthymios (ed.) *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*. Princeton University Press: Princeton.

IRVINE, Susan A (1995) *Perfume: the creation and allure of classic fragrances*. Crescent Books: New York, Avenel.

JUST, Roger (1988) 'Anti-clericalism and national identity: attitudes towards the Orthodox Church in Greece'. A: WENDY, James; JOHNSON, Douglas (ed.) *Vernacular Christianity: Essays in the Social Anthropology of Religion presented to Godfrey Lienhardt*. JASO: Oxford.

- KENNA, Margaret E. (1995) 'Saying "no" in Greece: hospitality, gender and the evil eye'. A: HANDMAN, M-E.; DAMIANAKOS, S. (ed.) *Les amis et les autres: melanges en l'honneur de John Peristiany*. EKKE (National Centre of Social Research): Athens.
- LARGEY, G. P.; WATSON, D. R. (1972) 'The society of odors', *American Journal of Sociology* 77,6: 1021-34.
- LEACH, E. (1976) *Culture and communication: the logic by which symbols are connected. An introduction to the use of structuralist analysis in social anthropology*. Cambridge University Press: Cambridge.
- LEGUERRER, Annick (1994) *Scent: the essential and mysterious powers of smell* (trans. R Miller from *Les pouvoirs de l'odeur* 1988). Kodansha International: New York, Tokyo, London.
- LOUDON, J. B. (1975) 'The anthropology of excrement'. *RAIN, (Royal Anthropological Institute Newsletter)* 10:12.
- LOUDON, J. B. (1977) 'On body products'. A: BLACKING, John (ed) *The Anthropology of the Body*. 162-178. Academic Press: London.
- MALONEY, George A (1986) 'Orthodox Churches'. *New Catholic Encyclopaedia* vol 10:789-801.
- MEYENDORFF, John (1986) 'Eastern Orthodoxy'. *Encyclopaedia Britannica Macropaedia* vol 17:867-885.
- MONTAIGNE, Michel de (1993) 'On smells'. *The complete essays of Montaigne* (trans. M A Screech), Penguin: London.
- ONG, Walter J. (1981) *The presence of the World: Some Prolegomena for Religious and Cultural History*. University of Minnesota Press: Minneapolis.
- POLLIS, Adamantia (1993) 'Eastern Orthodoxy and Human Rights'. *Human Rights Quarterly* 15: 339-356.
- PORTEOUS, J. Douglas (1990) *Landscapes of the Mind: worlds of sense and metaphor*. University of Toronto Press: Toronto, Buffalo, London.
- ROBBINS, Tom (1984) *Jitterbug Perfume*, Batam Books: Toronto, New York, London, Sydney, Auckland.
- SHERRARD, Philip (1992) *The Greek East and the Latin West: a Study in the Christian Tradition* (2nd ed.) Denise Harvey: Linmi (Evia), Greece. (First published 1959 by Oxford University Press)
- SPERBER, Dan (1975) *Rethinking Symbolism*, Cambridge University Press: Cambridge.
- STODDART, D. Michael (1990) *The Scented Ape: the Biology and Culture of Human Odour*. Cambridge University Press: Cambridge.
- STOLLER, Paul (1989) *The taste of ethnographic things: the senses in anthropology*. University of Pennsylvania Press: Philadelphia.
- SUTTON, David E. (1998) *Memories cast in stone: the relevance of the past in everyday life*. Berg: Oxford & New York.
- SYNNOTT, Anthony (1993) *The body social: symbolism, self and society*. Routledge: London & New York.
- Turner, Victor (1962) 'Three symbols of passage'. A: GLUCKMAN, Max (ed.) *Essays on the Ritual of Social Relations*. Manchester University Press: Manchester.